

Передісторія та заснування міста.

Землі сучасної Кіровоградщини стали частковою територією, на якій на зламі XV-XVI століть зародилося козацтво.

Згодом козаки у пониззі Дніпра створили свою систему січових укріплень, яка дістала назва Запорозька Січ і стала центром своєрідної козацької республіки. Землі ж кіровоградські невід'ємною часткою увійшли до складу земель Вольностей Війська Запорозького, що постійно контролювались Січовим товариством. Селяни, призвичаєні до землі, не лише воювали: адже перед ними розкинулися простори родючої землі, повноводні річки, незаймані степи, багаті на рибу та звірину. Козаки бралися за плуга, полювали на хижого звіра, годували худобу, ремісничували...

А займатися господарською діяльністю козаки могли, звичайно ж, не у військових укріпленнях, а на землях Січі, тобто у зимівниках - житлах запорожців на просторах Вольностей Війська Запорозького.

Спочатку зимівники використовували лише для утримання худоби. Пізніше вони перетворилися на хутірське господарство.

У межах сучасного Кіровограда запорозькі зимівники почали виникати вже з середини - другої половини XVI століття. Багато що приваблювало запорожців у цій місцевості - родючі землі, здебільшого масний чорнозем, близькість води: Інгул та багато його приток, зрештою - гарні краєвиди.

Саме від зимівника запорозького козака Степана Лелеки веде свій родовід одне з сучасних кіровоградських передмість - Лелеківка. Існує вельми ймовірна гіпотеза, що саме від козацьких зимівників виникли також поселення Ковалівка та Балка, що також пізніше були втягнуті містом в орбіту свого розвитку і також стали його невід'ємними складовими.

Були в нашому краї і храми козацькі. Про один з них знаходимо відомості в "Історії запорозьких козаків" Дмитра Яворницького: "в урочищі Лелеківці запорожця Лелеки, теперішньому селі Лелеківці (Херсонської) губернії... (Єлисаветградського) повіту, перша церква заснована у ім'я Св.Трійці у 1766 році, все це видно зі слів, що вирізані на дубових одвірках дверей храму".

Але створення регулярної забудови та території міста пов'язане із будівництвом фортеці Святої Єлисавети та слобід навколо неї - передмість Бикового та Пермського. До нашого часу від міста XVIII сторіччя залишилося не так багато споруд. Найунікальнішою, безумовно, є сам комплекс фортеці, збудований у 1754-1759 роках під безпосереднім керівництвом інженер-полковника Манцеліуса.

У 1754 році уряд імператриці Єлисавети Петрівни, йдучи назустріч прагненню австрійських сербів до переселення у межі Російської імперії, а також бажаючи заселити землі Запорозьки людьми, які були б одночасно віддані короні російській, дозволив їм (сербам) переселитися на українські землі. Засновується лінія військових поселень під назвою Нова Сербія. Вона охоплювала територію від річки Кагарлика, лівої притоки Синюхи, і далі по Висі, Тясмину до Дніпра, протяжністю 200, а завширшки 30 верст.

В жалуваній грамоті Іванові Хорвату, колишньому полковнику австрійської армії, говорилося: "...Для защиты, на всякий случай, от нападения вражеского...построить ... земляную крепость, которую именовать крепостью Святой Елисаветы". Тобто названо було ще не збудовану фортецю на честь святої покровительки правлячої тоді в Російській імперії доньки Петра I - імператриці Єлисавети Петрівни.

Ну а щодо ворогів, на випадок нападу яких повинна була бути побудована фортеця, то до них, крім турок і татар, причислялись і гайдамаки, ких не безпідставно ототожнювали з запорозькими козаками. Вище згадану жалувану грамоту було датовано 11 січня 1752 року. Не пройшло й місяця після указу Єлисавети Петрівни, як між річками Грузька та Сугоклея, на узвишші правого берега Інгулу (200 саженив від річки) під проводом генерала І.Ф.Глебова було вибрано місце для майбутньої фортеці.

Негайно було розпочато різноманітні інженерні підготовчі роботи. 5 лютого 1752 року генерал Глебов отримав "особую инструкцию", де відзначилися вигоди місця, яке було ним обране для будівництва фортеці. Зокрема наголошувалося на близькості широкої річки, наявності лісу, каменю для фундаментів, доброї глини для випалювання цегли тощо. Були там відзначені і недоліки: розташована неподалік від майбутньої фортеці командна висота та яруги, що підходили до самої підосви гласіса, пологого земляного насипу попереду зовнішнього рову фортеці. Втім яруги найближчим часом передбачалося засипати.

30 липня 1752 року проект фортеці було затверджено. Для її будівництва були прислані селяни з центральних районів Російської імперії, солдати Пермського карабінерного полку і, звісно, охочі люди, (добровольці) з навколишніх земель. Крім того, у травні гетьманом України **Кирилом Розумовським** було прислано 611 робітників. Охорону будівництва несли 200 запорозьких козаків.

До системи фортечних укріплень входили головна цитадель та шанець, який захищав вихід до Інгулу, на правому високому березі якого між його притоками Грузькою та Сугоклеєю й розташовано фортецю. Навколо цитаделі - широка вільна зона, яка називалася еспланадою. Поселення - передмістя, так званий форштадт (місто при фортеці) захищав укріплений вал - ретраншемент. Взагалі, основним захисним елементом був зямляний вал, який, на відміну від середньовічних кам'яниць, краще витримував артилерійський вогонь: інженери спеціально вирахували доволі пологий кут нахилу валу а також використовували ефект "ножа та масла", оскільки гарматні ядра легко входили у м'який ґрунт, не завдаючи великої шкоди. При спорудженні фортеці утворювалися не лише високі (понад 10 метрів) вали, а й не менш глибокі рови навколо них. Полігон, тобто територію цитаделі, будували у формі багатокутних зірок, щоб легше брати ворога у перехресний вогонь. Цитадель фортеці Св. Єлисавети складалася з 6 бастіонів - п'ятикутних виступів й зверху нагадувала морську зірку, тільки не п'яти-, а шестипроменею. Між променями-бастіонами розташовувалися невеликі автономні укріплення - равеліни, також оточені валами та ровами і з'єднані з цитаделлю спеціальними проїздами. Як вже згадувалося вище, назви цим спорудам були дані за традицією 18 сторіччя на честь православних святих. Дослідники вважають, що деякі вулиці Єлисаветграда називалися саме на честь бастіонів - Олексіївська, Михайлівська, Олександрівська.

Складна оборонна система довершувалася товстою дерев'яною стіною - палісадом, який захищав гармати на верхній частині валів.

Могутні земляні укріплення фортеці Святої Єлисавети стали головною ланкою лінії фортифікаційних споруд Нової Сербії й розташувалися посередині цього ланцюга - між Дніпром та Бугом.

Але цитадель - це не тільки вали, рови, гармати й підйомні мости перед брамами. Це - ціле містечко із дерев'яною Троїцькою церквою, вірогідно, триверхою, у традиціях козацької архітектури; із прикрашеним вишкою - бельведером "палацом" Потьомкіна, школою, адміністративними та жилими будинками, казармами. Ці одноповерхові будівлі, споруджені із дерева та саману, за українською південною традицією потинковані, розміщувалися суворо регулярно, тобто по периметру квадратних та прямокутних кварталів, на одній "червоній лінії". Геометрія панувала як у фортифікаційних лініях, так і у лініях житлових кварталів. Але - тільки у цитаделі. Передмістя Бикове та Пермське й зараз різко відрізняються стихійністю: плавні, хвилясті лінії вулиць контрастують із спорудженою під шнурок вуличною сіткою фортеці. На жаль, цей цікавий контраст зараз - тільки на плані, оскільки дерев'яна забудовля фортеці не збереглася, її замінили з середини 19 ст. кам'яниці міської лікарні, розміщені вільно, без особливої геометрії. У передмістях стара забудова зберігалася довше - її хвилясті вулиці й досі є неповторною ознакою Єлисаветграда. Як Бикове, так і Пермське були спочатку невеликими житловими районами. У 1757 році в обох передмістях налічувалося всього 128 дворів.

З початку війни 1768 року вістря удару кримських татар - союзників Туреччини - було спрямоване саме проти цієї фортеці. Тим більше, що саме тут була опорна база російського війська цієї частини імперії. Тут були склади зброї та продовольства задніпровських військ і формувалися їх резерви.

Одже, відразу по новорічних святах 1769 року семидесятитисячне військо кримського хана Керим-Гірея, "славного своїми подвигами та руйнівними талантами", скориставшись сильними морозами, що скували ріки, перейшло льодом Буг та Мертвовод і якраз на Різдво взяло в облогу фортецю Св.Єлисавети.

За наказом хана татари мали, поділившись, покрити всю територію Нової Сербії, спалити всі села і весь врожай, захопити в полон жителів і погнати з собою худобу. Уникаючи боїв з регулярними частинами російського війська, орда досить успішно виконувала своє завдання. Вона грабувала жителів, палила населені пункти... Лише з Єлисаветградської провінції було вигнано у полон близько тисячі чоловік, знищено десятки сіл, понад тисячу будинків. Проте прорватися далі фортеці Св.Єлисавети татари не змогли.

З фортечних валів орду зустрів сильний перехресний артилерійський вогонь. Зваживши на такий стан справ, Керим-Гірей звелів своїм воякам обложити фортецю і чекати зручного моменту для нападу. Гарнізон фортеці (5 тисяч чоловік) під командуванням генерала Ісакова приготувався до тривалої облоги та можливих штурмів. Та все ж становище було вельми поганим. За спогадами учасника походу, французького резидента при кримському дворі барона Тотта, щастя не зовсім було покинуло пограбованого краю: татари, дізнавшись від своєї розвідки про наближення з-за Дніпра війська Рум`янцева, відійшли від міста, не завдавши йому значної шкоди.

Після цього, пограбувавши, спаливши і потопивши у крові Аджамку, Лелеківку, Цибулеве та Гончарську слободу, татари відійшли у Польську Україну, в район теперишньої Балки, для розподілу своєї здобиди.

У другій половині 18 ст. із загрозою татарських набігів було покінчено завдяки перемозі у війні 1768-1774 років; ліквідація Запорозької Січі (1775 р.), а за нею й остаточне викорінення гайдамаччини, розділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), що знищили Польську державу, приєднання Криму у 1783 р., - всі ці фактори обумовили просування імперських кордонів далеко від фортеці Св.Єлисавети, отже вона втратила своє стратегічне значення, була роззброєна, а зрештою і ліквідована як військова одиниця. У рескрипті від 10 лютого 1784 року зазначалося, що фортеця "за своїм становищем всередині держави фортецею більше вважатися не може, а тому обертається на внутрішнє місто". З цього часу фортеця разом з передмістями (форштадтами) отримала права міста і стала іменуватися містом Єлисаветградом.

Ключові слова: **Єлисаветрад, Кіровоград, історія міста, запорізьські козаки, фортеця Святої Єлисавети, Лелеківка, Іван Хорват, Кирило Розумовський**